

XX ст. міжмовної комунікації призвела до творення АЛН із використанням чужомовного матеріалу; унаслідок чого в поезії з'явилися незвичні для української мовної свідомості одиниці, які, окрім суто стилістичних, виконували ще й функції стимуляторів уваги адресата, активізували його мисленнєву діяльність у процесі сприйняття художнього тексту. Поети активно апробували нові або ж рідкісні способи ІАН фрагментів довкілля, унаслідок чого корпус АЛН у поетичному словнику кінця XX ст. значно урізноманітнівся передусім стосовно формального представлення певного змісту.

¹Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1973 – 1982. - Т. 5. - С. 378; ²Пустовіт Л. Мова поезії 50 – 80-х років / Л. Пустовіт, Г. Сюта // Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999/ Red. S. Jermolenko. – S. 182; ³Брітікова К. В. Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Брітікова Катерина В'ячеславівна. – Донецьк, 2007. – С. 300.

О.І. Ніка, к. філол. н., доц. (м. Київ)

ДІАЛОГІЧНІСТЬ ДИСКУРСУ В ПОЛЕМІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті обґрунтовується діалогічність як принцип дискурсу, що застосовується для аналізу староукраїнських поемічних текстів другої половини XVI – першої половини XVII ст.

The article touches upon the question of dialogue as discourse's principle, that is used for analyse of old Ukrainian polemic texts, written in the second part of XVI – first part of XVII century

Інтелектуалізація української літературної мови в дослідженнях Л.І. Шевченко („Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу”. – К., 2001. – 478 с.) визначає основи аналізу староукраїнської полеміки XVI – XVII ст. Це пов'язано з тим, що в полеміці істина не тільки трактується як соборна думка авторитетів, а шукається силою власного розуму, у протиставленнях „я – інший”.

Діалогічність як присутня ознака комунікації підкреслюється в дискурсивних і прагматичних дослідженнях. Так,

ще в прагматичній концепції Ч. Пірса і Ч. Морріса передбачалося орієнтування на адресата. Дослідження мовлення, процесів його породження і діяльнісного аспекту мови, що стали предметом наукових розробок Л.В. Щерби (активна і пасивна граматики; адресатність), Л.П. Якубинського (концепція діалогу), Л.С. Виготського (теорія мовленнєвої діяльності) та ін., продовжені в дискурсології.

У своїх витоках дискурсивний аналіз пов'язаний із дослідженням усного мовлення, діалогу, отже, орієнтований на врахування ознак: мовної активності, інтерактивності, процесуальності, динамічності, функціональності, соціокультурної спрямованості комунікації.

У сучасних дослідженнях процедура аналізу діалогічної моделі представлена у модулях: адресанта, адресата, тексту як знакової форми організації дискурсу, інтеріоризованого буття лінгвокультурної спільності і коду культури, науки та інших семіосфер, тобто семіотичного універсуму¹. На цій основі виділяються аспекти дослідження діалогічності: гносеологічний, культурно-історичний і комунікативний². Проте діалог – це лише окремий випадок дискурсу³.

Як відомо, основу аналізу діалогу було сформульовано у працях відомих філософів-діалогістів М. Бубера, Е. Левінаса, П. Рікера, Ф. Розенцвейга та ін., віддеркалено в розвитку інтертекстуальності (Ю. Кристева), теорії комунікативної поведінки (Ю. Хабермас) та ін.

Дослідження діалогу, що практикувся ще в античній філософії, уможливує віднайдення істинного через зіткнення протилежних думок, тобто в цьому відображається сутність людського мислення, що прагне пізнання істини. Крім того, для з'ясування особливостей суб'єкта мислення і пізнання навколишнього світу потрібно зважити на досліджувані часові межі і зокрема на розуміння сутності та особливостей суб'єкта у визначений часовий період.

В основі розуміння діалогу лежить визнання існування людини як „спів-буття”, співіснування з іншими людьми, усвідомлення „іншого” дозволяє людині побачити власне буття, систему поглядів і уявлень про світ, визначити інтерактивність спілкування.

Ідея М.М. Бахтіна про діалогічність гуманітарного сприйняття стала методологічним відкриттям, поширеним на аспекти комунікативного процесу і пізнання в цілому. Так, висловлення, „наповнене діалогічними обертонами, без урахування яких не можна до кінця зрозуміти стиль висловлення. Адже і сама думка наша... народжується і формується у процесі взаємодії та боротьби з чужими думками, і це не може не знайти свого відображення і в формах словесного вираження нашої думки”⁴.

Для дискурсивного аналізу стало принципово важливим зосередження уваги не на формах „зовнішнього діалогу” (відповіді – запитання, бесіда...), але на тому, як відбувається інтерлокуція при внутрішній діалогічності дискурсу⁵.

У сучасних гуманітарних дослідженнях діалог характеризується в різних значеннях, набуваючи багатозначності та охоплюючи різні сфери перебігу і виявлення людської думки, позначаючи як діалог між реальними учасниками комунікації, так і уявний або внутрішній діалог, що відбувається в людській свідомості, або діалог культур та ін., що визначає парадигму діалогічності.

У XVI – XVII ст. слово *діалог* (гр. *διάλογος*) входить у широкий обіг і практику писемної комунікації, що відбито в тогочасних словниках і полемічних текстах: *Діалогъ: Бесѣдовникъ* (БериндаЛекс, 201); *Диалог(г) х(ъ)рис(ъ)тіан(ъ)ски(й)*, в которо(м) и показує(т), кто є(ст) хр(с)тіяни(н) пра(в)дивы(й)<,> а ро(з)мо(в)ляю(т) з(ъ) собою в(ъ) то(м) то Диялогу двѣ персонѣ є(д)на го(с)тѣ(м) менуючая(с)<,> а другая спуде(м) (*Діал.*, 318).

Однією з головних рис полеміки цього часу як явища книжної культури було дотримання діалогічності: текст, адресований опоненту, містив обґрунтування помилковості його поглядів, а тому передбачав логіку доказів і контрдоказів. Це було пов’язано з внутрішньою інтенційністю полеміки, впливом протестантських друків, спрямованих проти католиків, що згодом було активовано і в перебігу католицько-православної полеміки.

Визначником розвитку православної полеміки був її діалог із новими дискурсивними практиками, оскільки текстова комунікація творилася не тільки на рівні протиставлення ідей, встановлення конфесійних акцентів, але й стала результатом сублімації, часто імпліцитних перетинань.

За результатами аналізу полемічні тексти можна згрупувати за різним відзеркаленням принципу діалогічності:

1) теологічні діалоги („Диало(г) ал(ь)бо ро(з)мова” Мелетія Пігаса, „Вопросы и отвѣты православному зъ папѣжникомъ”, „Катехизис” Лаврентія Зизанія). Цей „Катехизис” побудований у формі „запитання – відповідь”, проте наприкінці тексту іншим почерком і чорнилом дописано „діалог”.

Діалогічна форма комунікації характеризується як *евристичний процес* (що передбачає рекурсивні ходи)⁶ для досягнення консенсусу між адресатом і адресантом. Прикладом цього слугують „Діалоги” Платона, дослідження яких проводилося з урахуванням „реакції співрозмовників на слова один одного”⁷.

Із погляду комунікативної типології⁸ для діалогу, що представлений такими формами мовленнєвої діяльності як суперечка, дискусія, обмін думками, характерні пресупозиція компетентності (експертності) співрозмовників, тематична єдність за умови розрізнення модусів. Текстова структура діалогу визначається логічними відношеннями (аргумент, заперечення, спростування, обґрунтування та ін.).

Із погляду діалогічної форми комунікації для кожного з цих текстів характерна просторово-часова локалізація адресанта та адресата, оскільки учасники діалогу належать до одного простору і часу, протиставлені наративному режиму.

У цих діалогах відповіді православного протиставляються позиції іновірця (папіжника з тексту „Вопросы и отвѣты православному зъ папѣжникомъ”) або людини, яка вагається у вірі (Гість із „Диало(г)у ал(ь)бо ро(з)мови” Мелетія Пігаса). Саме у відповіді міститься основа православної віри, а високий ступінь персуазивності і повної, авторитетної засвідченості створює підґрунтя для формування переконань співрозмовника. Із цього погляду діалог має динамічний характер, оскільки у перебігу запитань і відповідей відбувається рух від сумніву, недостатнього знання до переконання у високому ступені достовірності, уможлиблюється рекурсивність.

Квінтесенцією теологічного діалогу є подолання протиставлень у вірі і погодження співрозмовника з основною позицією відповідей православного, тобто перебіг діалогу розрахований на з’ясування сумнівів, суперечностей, що виникають у того, кому адресоване пояснення та уточнення основних догматів

віри. Комунікативна стратегія таких діалогів передбачала переконання у „правдивості”, створення спільного інтенційного простору, перетворення опонента на одновірця або ж поляризацію позицій іновірівців.

Перебіг такого діалогу координується запитаннями, бо саме в них увиразнюється ступінь розуміння і засвоєння повідомлюваного, а отже, визначаються відповідні комунікативні тактики: достатній рівень усвідомлення певного складного релігійного поняття (абсолютне погодження з відповідями, визнання високого ступеня достовірності висловленого у відповідь), що означає перехід до з'ясування наступного постулату віри або ж потребу додаткового пояснення (за умови сумніву, низького ступеня достовірності).

Теологічні діалоги розраховані на потенційного адресата, оскільки в них висловлено канонізовану догматичну позицію. Індивідуальні реляції, представлені у „можливих світах”, прочитуються у ступені віри дискутантів: у відповідях православного такий ступінь віри високий, що характеризує повне урахування конфесійних акцентів. Як правило, вони меншою мірою стосувалися обговорення унії.

Прослідки суб'єкта простежуються в намаганні викласти євангельську науку в доступній, популярнішій формі, виробити типові відповіді на можливі ситуації у процесі зіткнення з іновірними поглядами, а отже, використовуються засоби прямої евіденційності, маркери перефразування (кодові глоси) та ін.

У контексті релігійних контроверсій теологічні діалоги актуалізуються для уточнення основних догматів віри, для більш доступного їх пояснення і формування переконань співрозмовника.

2) полемічні твори, написані напередодні унії („Ключь ц(р□)ства небесного” Герасима Смотрицького, „Казанье с̃го Кирилла патріарьхи ієр(с̃)лимьского” Стефана Зизанія та ін.).

У цих текстах висвічується модус як дискурсивна категорія, „можливий світ” і суб'єктний фокус, поєднання типізованого та індивідуального. Як правило, вони мають конкретного опонента, його текст, спрямовані проти релігійного нововведення (нового календаря), що порушує старожитні традиції, містять застереження щодо подальшого перебігу подій (Бенедикт Гербест у творі „Календар римський новий” Герасима Смотрицького).

Діалогічний характер полемічної практики православних відображений вже у „Посланіи до латинь изъ ихъ же книгъ”, що

стало кваліфікованою відповіддю на книгу єзуїта Петра Скарги „Про єдність Божої Церкви”, а продовжив його „Ключ цр(с□)тва небесного” Герасима Смотрицького спрямований проти конкретного аргумента – календарної реформи та опонента – Бенедикта Гербеста, автора „Викладу віри римської церкви” (1586).

Більш того, поширення та інтерактивний вплив полемічної продукції на опонента і читацьку аудиторію зrealізовані в книгодрукуванні, що збільшувало коло „спів-розмовників”, стосувалося продуманості аргументів, точності цитат.

Віленський друк „Казаньє стго Кирилла” Стефана Зизанія спирався на трактат протестанта Зібрандта Любберта. Основний аргумент, заперечений у відповіді на пропозицію унії, стосувався антипапської протестантської тези, яку взяли до уваги православні.

У процесі протестантсько-католицької полеміки склалася практика оперативного перекладання латиномовних видань польською або одночасного видання тексту обома мовами – латинською і польською, що продовжено в „Казань”, надрукованому польською і староукраїнською мовами.

3) полемічні тексти, спрямовані проти унії („Отпис” Клірика Острозького, „Апокрисис” Христофора Фіалета та ін.).

У них текстобудова проектувалася на свідомість, систему цінностей конкретного реципієнта, спростування доказів ґрунтувалося на текстовому документі опонента, що створювало ефект відкритості діалогу. Вони апелюють до конкретного опонента, стосуються сучасних їм церковних справ – унії та її прихильників (уніат Іпатій Потій в „Отписі” Клірика Острозького, єзуїт Петро Скарга (синовий дієпис) в „Апокрисисі” Христофора Фіалета). Як і в названих вище, у цих текстах може відчуватися „наліт” протестантизму (в „Апокрисисі”).

У цих текстах наводяться аргументи про недостовірність нововведень, що спростовуються доказами з кола латинників („Апокрисис”), що, як і інші риторичні прийоми, загострюють полеміку. Діалог текстів мав якраз і відповідати на питання про пошуки істини, а не бути ілюстрацією суб’єктивних концепцій. Поза тим, авторський спосіб вибору і ведення полеміки, його вплив на реципієнта centruвав матеріал, виказував інтелектуальний та емоційний рівень мовця в розумінні сакральних текстів, у процесі осягнення істини. Фактично, такий діалог маркує персональні

позиції, а тому підкреслюється роль суб'єктного фокусу і спектру модусних значень.

4) полемічні твори, в яких з'ясовуються окремі складні богословські питання у формі „теза – відповідь” („Образь вѣчно(с)тї”, „Книги рожаю. Викладъ мѣсць труднѣйших” зі Старозавітних книг). Це рукописні переклади, що постали через латино-польське посередництво.

Їх увиразнення відкриває розуміння множинності текстів, до яких мав доступ читач української книжки, що впливало на „відкриття” нових тлумачень релігійних понять, індивідуального осягнення віри.

Експлікація мовця простежується в наведенні різних варіантів тлумачення певної релігійної тези, слововживання, що постали внаслідок перекладів, наприклад, Старого Завіту, різними мовами і релігійними гілками. Основне функціональне призначення тексту та інтенційність мовця – у виведенні істинного, відповідного значення у перекладах, у точності вживання слова, що зумовлює правильне розуміння пояснюваних понять.

Роль мовця – у виборі та інтерпретації правильного слововживання і значення відповідно до Святого Письма. Канон кваліфікується як категорична персуазивність, повно та авторитетно засвідчена. Наведені в тезі інші варіанти перекладу та етимологічного пояснення „складних місць” зі Старого Завіту верифікуються мовцем як недостовірні, неточні й неповні.

У процесі перекладів староукраїнська літературна мова отримувала нові оцінки і поняття, уже розкриті у формах іншої мови чи мов, які були активовані як у перебігу полеміки, так і загалом у духовному та інтелектуальному житті українців. Саме на межі різних синхронічних зрізів можна віднайти „сміслові зміщення і прирощення” (Л.М. Баткін), модернізацію оцінної шкали через текстово-світоглядну ідею діалогу культур.

У перебігу полеміки православні вдавалися до протестантських тез і текстів, проте антипротестантська полеміка не стала настільки суспільно вагомою і гострою, як антикатолицька, згодом – антиунійна; очевидно, тому не набула значного поширення в Україні – „Списание противъ люторовъ”, послання старця Артемія. До антипротестантської полеміки долучається перекладене староукраїнською мовою „Послання до єпископів” де Домініса.

Отже, ці групи полемічних текстів характеризують діалогічність як основний принцип дискурсу, що мотивується діалогом і діалогічними відношеннями у структурі староукраїнських текстів.

У діалогічності простежується багатовекторність, складні відношення, що вибудовують парадигму (для порівняння: реалізація соціально-комунікативної функції тексту⁹).

В аналізованих текстах цей принцип відзначається в різних площинах: мовець – Бог, мовець – опонент, мовець – читач, що передається відповідними локаційними (дейктичними) маркерами.

Так, полемісти вдаються до текстуальної типологізації реального часопростору крізь призму екзегези. З одного боку, автор мислився виконавцем „волі Божої”, тому його текстова продукція трактувалася як прояв цієї волі. З іншого боку, залежно від рівня освіченості автора залишався простір для вираження суб’єктивності.

Шкала істинності – неістинності, достовірності – недостовірності поляризує позиції автора тексту та його опонента.

Релігійна полеміка будується на контроверсіях, що породжує такі тексти, спрямовані на спростування аргументів опонента і формування переконань, створення „віртуальної реальності”, що конститується, з одного боку, інтерпретацією релігійних догматів, сфери ідеального, а, з іншого, – реальними подіями церковного і релігійного життя. Передусім йдеться про питання віри, але спосіб аргументації набуває форми і вигляду логічного, раціонального.

Мовець – читач (насамперед православний) об’єднані спільною ілюкцією. За В. фон Гумбольдтом, „я” і „він” суть дійсно різні об’єкти, і вони по суті вичерпують все, оскільки, іншими словами, їх можна позначити як „я” і „не-я”. Але „ти” – це „він”, протиставлений „я”. У той час як „я” і „він” ґрунтуються на внутрішньому і зовнішньому сприйнятті, в „ти” зосереджена спонтанність вибору. Це також „не-я”, але на відміну від „він” не у сфері всього сушого, а у сфері дії, зумовленої взаємною участю¹⁰.

У діалозі „я” і „ти” об’єднуються актуальним дискурсом, позначаючи актуального/потенційного мовця: „я – це той, хто говорить; ти – це той, хто може стати мовцем у цьому діалозі”¹¹. У таких випадках вибудовується площина „я – ти” або протиставлена їй „я, ти – він” (хоча в „Апокрисисі” Христофор Філалет звертається на „ти” до Петра Скарги).

Для ілюстрації діалогічності наведемо слова М.М. Бахтіна: „У точці цього контакту голосів-свідомостей і народжується, і живе ідея”¹². Як і на думку Е. Бенвеніста, „усвідомлення себе можливе тільки у протиставленні”¹³. Це має значення як для екстраполяції „я – інший” у полеміці (чого не спостерігається у спрямованих на інтерактивність Учительних євангеліях і казаннях) та ін., так і – загальніше – в тому, що культура набуває специфіки, своєрідності тільки у процесі усвідомлення „чужої” культури і в спілкуванні з нею.

Отже, у полемічних текстах другої половини XVI – першої половини XVII ст. визначається система відношень, що характеризують діалогічність як принципову ознаку дискурсу. У цей час поглиблюється діалогічна перспектива монологічного висловлення, розвиваються функціональні і формальні варіанти монологічного розгортання діалогу.

¹Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории и коммуникации. – К., 2002. – С. 144; ²Там же. – С. 150–154; ³Макаров М. Основы теории дискурса. – М., 2003. – С. 99; ⁴Бахтин М.М. Собрание сочинений : в 7 т. – М., 1996. – Т. 5. – С. 197; ⁵Отъе-Ревю Ж. Явная и конститутивная неоднородность: к проблеме другого в дискурсе // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М., 1999. – С. 75; ⁶Успенский Б.А. Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство. – М., 2007. – С. 103, 105; ⁷Миллер Т.А. Об изучении художественной формы платоновских диалогов // Новое в современной классической филологии. – Вып. 1. – М., 1979. – С. 120; ⁸Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992. – С. 53–56; ⁹Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.durov.com/literature1/lotman92b.htm>; ¹⁰Гумбольдт В. фон. О двойственном числе // Гумбольдт фон Вильгельм. Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 400; ¹¹Успенский Б.А. Цит. раб. – С. 17; Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 147; ¹³Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 294.

Л.П. Гнатюк, к. філол. н., доц. (м. Київ)

**СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВНА СВІДОМІСТЬ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.:
ГЕНЕЗА ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ**